

Õigeusu Eesti piiskopkond stalinliku totalitaarrežiimi ajal (1945–1953)¹

Andrei Sõtšov

Teesid

Eesti õigeusu piiskopkonna ühiskondliku rolli vähenemist stalinliku totalitaarrežiimi ajal Eesti NSVs põhjustasid kaks asjaolu: esiteks karmistunud kirikupoliitika, mis muutis oluliselt elanikkonna suhtumist õigeusu kirikusse ja vaimulikkonda, teiseks olid õigeusu juured Eesti ühiskonnas suhteliselt nõrgad. Nõukogude võim integreeris autonoomse Eesti õigeusu kiriku Moskva patriarhaadi alluvusse. Ka kohapealsed kirikuvalitsejad – piiskopid – vahetusid pidevalt, kusjuures ajuti valitseti kirikut Leningradist. Suur võim kirikuasjade otsustamisel oli usuasjade volinikul, millist ametikohta täideti täiesti harimatute julgeolekutöötajatega. Kirikuvaenuliku poliitika käigus hakati sulgema kogudusi, vaimulikke tabasid stalinlikud repressioonid, osa neist paigutati ümber teistesse Venemaa piirkondadesse. Kogu vaimulikkonna statistikat vaadeldes teenis 1947. aastal Eesti piiskopkonnas 108 vaimulikku, 1950. aastal oli järel 96 vaimulikku ja 1953. aastaks oli nende hulk kahanenud 81 vaimulikuni.

Märksõnad: eesti õigeusk, õigeusu vaimulikkond, nõukogude võimu kirikupoliitika, koguduste likvideerimine, õigeusu vaimulikkond.

Pärast Teist maailmasõda tuli Vene Õigeusu Kirikul stalinliku diktatuuri tingimustes ellu jäämiseks kohaneda uue riigikorraga, mis püüdis kirikut paljus oma huvides kasutada. Juba Baltimaade sundliitmisel NSV Liiduga 1940. aastal hakkasid õigeusu kirikute staatust reguleerima NSV Liidu konstitutsioon ja Nõukogude seadused usukultusest. Nende seaduste aluseks võeti 1918. aasta dekreet kiriku lahutamisest riigist. Võib öelda, et pärast Teist maailmasõda salliti Nõukogude Liidus Vene Õigeusu Kirikut. Salliva kirikupoliitika alguseks võib pidada 1943. aasta 4. septembrit, mil Jossif Stalin võttis ametlikult vastu Vene Õigeusu Kiriku (VÕK) metropoliidid Sergei, Aleksiuuse ja Nikolai. Sel pöördelisel päeval lubas J. Stalin korraldada Moskva patriarhaadi esindajatel uue patriarhi valimised, kutsuda kokku kirikukogu, avada vaimulikke õppeasutusi, küünlatehaseid, omada pangaarvet riigipangas ja välja anda VÕK uut kirikuhäälekandjat Журнал Московской Патриархии.

Nõukogude riigi ja VÕK suhete reguleerimiseks loodi 7. oktoobril 1943 Stalini ettekirjutusel ja NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu otsusega nr 1095 ministrite nõukogu juurde Vene Õigeusu

Kiriku Nõukogu (VÕKN). Veidi hiljem asutati NSVL Rahvakomisaride Nõukogu juurde usuasjade nõukogu (määrus nr 572 19. maist 1944), mis hakkas tegelema teiste usuühingutega NSVLis. Neile hakkasid alluma Eesti NSVs jaanuaris 1945 ametisse seatud volinikud: siseasjade rahvakomissariaadi (SARK) reservohvitserid Nefet Karsakov² Eestis õigeusu piiskopkonna ja Johannes Kivi kõikide muude usuühingute tegevuse jälgimiseks.

VÕKNi üldkohustused olid:

- 1) NSVLi valitsuse VÕKd puudutavate otsuste täpne ja õigeaegne ellurakendamine liiduvabariikides;
- 2) kokkuvõtlikku aruandluse esitamine VÕK kohta ministrite nõukogule;
- 3) NSVLi liiduvabariikide valitsuste ja kohalike omavalitsuste õigeaegne teavitamine kohalike õigeusu kirikute olukorrast;
- 4) kohalikul tasandil tegutsevate õigeusu koguduste, palvemajade ja kloostrite üldarvestuse pidamine ja nende statistiliste andmete esitamine VÕK nõukogule (GARF R-6991, 1, 776, lk 1; Altnurme 2001: 23; Tšumatšenko 1999: 23).

Säärase omapärase “konkordaadiga” tahtis Nõukogude võim saavutada järgmiseid eesmärgi:

- 1) jätta välispoliitikas välismaale hea mulje;
- 2) tugevdada Moskva patriarhaadi kirikupoliitilist positsiooni. Näiteks aastail 1943–1944 ei registreeritud Vene Õigeusu Kiriku uuendajate ja gregooriuslaste liikumisi, vaid seati nende vaimulikkonna ja kogudused valiku ette lõpetada tegevus või liituda Moskva patriarhaadiga. Sellist “kirikuõigusliku ühtlustamist” registreerimise abil kasutati hiljem ka vastokuppeeritud Baltimaades, kus aastail 1944–1945 likvideeriti kohalikud autonoomsed õigeusu kirikud. Moskva patriarhaat sai õiguse avada pangaarveid, vormistada töölepinguid ja võtta ametlikult tööle lepingulisi töötajaid. Huvitav on märkida, et kui teiste konfessioonide kirikuvara peeti üldiselt kuni 1950. aastate teise pooleni natsionaliseerituks, siis õigeusu kiriku vara oli osaliselt Moskva patriarhaadi omand;
- 3) tugevdada Moskva patriarhaadi positsioone välismaal. 1946. aastal likvideeris Nõukogude võim kreeka-katoliku ehk uniaadikiriku Lääne-Ukrainas ja Ida-Euroopas, näiteks Tšeh-

hoslovakkias ja Rumeenias. Enamik selle kogudusi ühendati Moskva patriarhaadiga. Aastail 1944–1948 lõpetas Vene Õigeusu Kirik oikumeenilise Konstantinoopoli patriarhaadi Läti Õigeusu Kiriku autonoomia, Poola Õigeusu Kiriku autokefaalia ja üritas tasalülitada ka autonoomset Soome Õigeusu Kirikut. 1945. aastal taasühinesid Vene Õigeusu Kirikuga omal algatusel oikumeenilise patriarhaadi Lääne-Euroopa eksarhaadi 75 vene kogudust. Ka Vene Õigeusu Pagulaskirikuga koguduste hulk Lääne-Euroopas vähenes pärast Teist maailmasõda Moskva patriarhaadi aktiivse välispoliitika tõttu. VÕKsse tuli tagasi kümnekond endist nn Karlovatsi sinodi kogudust Saksamaalt, Austriast, Ungarist, Jugoslaaviast, Suurbritanniast jm. Ajavahemikus 1943–1946 liideti Vene Õigeusu Kirikuga välismaal ühtekokku kolm metropoliiti, 17 piiskoppi ja 285 kogudust. Taastati VÕK tsaariaegsed misjonikeskused Palestiinas, USA-s, Hiinas, Jaapanis ja Koreas (Škarovski 2000: 288–294; Pospelovski 1995: 190–193).

Tuleb nentida, et Moskva patriarhaadi positsioonid olid pärast Teist maailmasõda võimuringkondade silmis ülisoodsad. Üldisel kirikupoliitilisel maastikul jäävad väikesteks seikadeks Eesti Apostelliku Õigeusu Kiriku (EAÕK) likvideerimine 1945. aastal ja uue organi – Moskva patriarhaadi Eesti piiskopkonna – loomine 9. märtsil 1945. Erinevalt Eesti Õigeusu Kiriku allutamise 1941. aastal sujus autonoomse EÕAK metropoliitkonna likvideerimine 1945. aastal kiiresti ja edukalt. Eestis moodustati Moskva patriarhaadi Eesti õigeusu piiskopkond ja piiskopkonna nõukogu ning nende peaks määrati ülempiiskop Pavel Dmitrovski.

Moskva patriarhaadi Eesti piiskopkonna nõukogu esimesed kohustuslikud ettevõtmised olid patukahetsusakti allkirjastamine endistes EAÕK metropoliitkonna kogudustes, sooviavalduste sissenõudmine ühinemiseks Moskva patriarhaadiga ning koguduste ja vaimulike registreerimine VÕKNi Eesti NSV voliniku juures. Kampania kiirendamiseks saatis Eesti piiskopkonna nõukogu esimees ülempreester Joann (Issidor) Bogojavlenski 20. märtsil 1945 viimase hoiatava ringkirja kõigile praostidele ja kohustas neid viivitamata teavitama kõiki praostikonna kogudusi, mis polnud veel saatnud avaldusi taasühinemiseks Moskva patriarhaadiga, et viimane aeg selleks on 1. mai ja hilinejad jäävad registreerimata. Säärane ähvardamine kandis vilja. Allkirjastamine viidi lõpule 1945. aasta suveks,

vaimulike ja koguduste registreerimine 1946. aasta suveks. Seega oli peapõhjus, miks kulges sundliitumine vastupidiselt 1941. aastale 1945. aastal kiiresti, survevahendites, mida Nõukogude võim kasutas osavalt ka varasemate kirikulõhede ja kohalike kirikute likvideerimisel. Näiteks õnnestus aastail 1943–1944 likvideerida sel viisil Vene õigeusu kiriku uuendajate ja gregooriuslaste liikumised.

Eesti õigeusu vaimulikkond põhjendas “patukahetsuskampaaniaga” nõustumist kartusega, et vastasel korral lõpetatakse koguduste tegevus sunniviisiliselt. 1945. aasta 19. juuli üleskutses kõigile Eesti piiskopkonna hingekarjastele ja õigeusklikele hingas ülempiiskop Pavel juba kergendatult ja tunnistas EAÕK taasallutamisprotsessi lõpuleviiduks: “Tänuliku rõõmutundega võeti vastu Armee Vabastaja. Eesti hingas vabalt. Kirikuelu kulgeb rahulikku rada. Kirikulõhe likvideeriti valuta” (ERA R-1961, 1, 2, lk 12–13; Pavel 1945).

1946. aastal määrati lõplikult kindlaks Moskva patriarhaadi Eesti piiskopkonna sise- ja välispiirid. Eesti piiskopkond jagati 11 praostkonnaks ja 138 koguduseks. Samal aastal kehtestati ka uus kirikuseadus – Vene Õigeusu Kiriku 1945. aasta määrus. Seejärel hakkas riik piiskopkonda seaduslikult reguleerima. Esialgu said kogudused teatud õigusi, näiteks omada maad, kasutada oma vara, palgata teenistujaid. Kuid koguduste ja vaimulike registreerimine, tüüplepingute sõlmimine varade kasutamiseks ja maksustamine muutis õigused tegelikkuses olematuks.

Ülempiiskop Paveli surma järel 2. veebruaril 1946 määrati piiskopkonna ajutiseks hooldajaks Leningradi metropoliit Gregorius (Nikolai Tšukov). Otsus Gregooriuse määramisest Eesti piiskopi asemikuks tehti teatavaks Eesti piiskopkonna nõukogu koosolekul 28. veebruaril 1946 (*Apostlik-õigeusuliste eestlaste kalender 1947. aastaks*, 1946: 19; *Žurnal* 9, 1945: 45 & 7, 1946: 4; Hirvoja & Pau & Kornelius 2002: 50). Selles ametis oli metropoliit Gregorius kuni 1947. aastani. Tema valitsemisperiood oli Eesti piiskopkonnale suhteliselt rahulik.

Metropoliit Gregooriuse esimeseks vastutusrikkaks tööks oli uue piiskopikandidaadi otsimine. Esialgu takerdus see Eesti piiskopkonna nõukogu soovimatusse leida kiiret lahendust. Uue piiskopi küsimus tõusis teravalt päevakorrale 1946. aasta lõpul peamiselt kohaliku vaimulikkonna eestvedamisel. 1946. aasta lõpuks kinnitati ametlikuks piiskopikandidaadiks Jõhvi preester Roman Tang.

1947. aasta alguseks kerkis aga esile uus kandidaat – ülempreester Joann Bogojavlenski. Enne Teist maailmasõda Eestis teeninud J. Bogojavlenski oli 1946. aastal Leningradi Vaimuliku Seminari ja Akadeemia rektor. Metropoliit Gregooriuse arvates oli just tema kõige sobivam kandidaat, sest sarnaselt ülempiiskop Pavelile saaks ta “paremini kinnitada Vene Õigeusu Kiriku positsioone ja mõju Eesti piiskopkonnas”. Tuginedes Gregooriuse soovitusel otsustas Venemaa pühim patriarh Aleksius I koos sinodiga 1947. aasta suvel ülendada J. Bogojavlenski piiskopiseisusesse ning määrata ta Tallinna ja Eesti piiskopiks. See kandidatuur oli vastuvõetav Eesti piiskopkonna vene vaimulikele.

Gregooriuse ajal leidis aset veel üks oluline sündmus: 1946. aastal hakkas Eesti piiskopkonnas ilmuma oma häälekandja Eesti Piiskopkonna Nõukogu Teataja (EPNT). EPNT esimene number ilmus 8. detsembril 1946. Häälekandja ilmuma hakkamisega muutus seni kehtinud ringkirjade ja ametlike korralduste väljasaatmise kord. Nüüd hakati kõiki piiskopkonna tähtsamad sündmusi, näiteks vaimulike ümberpaigutamisi jm, edastama häälekandja kaudu (EPNT 1946; ERA R-1961, 1, 7, lk 34–35).

Nõukogude võimu ja piiskopkonna suhted eri valdkondades olid sallivad ja eestkostvad. Võimud koos volinikuga püüdsid alguses näidata piiskopkonna suhtes heatahtlikkust. Volinik N. Karsakov toetas piiskopkonna taotlusi ja kaitses koguduste huve. Kirikuhooned vabastati ja kirikuvaraga seotud vaidlused lahendati enamasti koguduste kasuks. Kirikuvara ei kuulunud enam seaduslikult kogudustele, kuid veel ka mitte riigile. 1947. aastal lõppes piiskopkonna koguduste ja vaimulike registreerimine. Heaks kokkuvõtteks käsitletud ülesehitava ja piiskopkonnale suhteliselt rahuliku ajavahemiku kohta on sõnad piiskopkonna nõukogu 1946. aasta 21. juuli läkituses:

Meie piiskopkond Eesti NSV territooriumil elab Vene Õigeusu Kiriku lahutamatu osana nüüd riigi kaitse all ja toimetab oma kiriklike üritusi rahus ja vaikuses. [---] Usklikud olgu aga kõigile eeskujuks käsutäitmisel, täpsuses, õigluses, sõnas ja teos. Ainult nende vooruste omajad võivad olla selle suure ja vastutusriikka ülesehitava töö osalised, millele meid kutsub meie Suure Kodumaa Suur Juht [Josif Stalin – A.S.] (GARF R-6991, 1, 111, lk 60).

21. juunil 1947 nimetati Issidor (Joann Bogojavlenski) patriarh Aleksiusi, Leningradi ja Novgorodi metropoliidi Gregooriuse ning Luu-

ga piiskopi Siimeoni juuresolekul Tallinna piiskopiks. 22. juunil 1947 pühitseti arhimandriit Issidor pühima patriarhi ja samade ülemhinge karjaste poolt käte pealepanemise kaudu piiskopiseisusesse (EPNT 1947; ERA R-1961, 1, 12, lk 24; GARF 6991, 2, 59a, lk 23; Hirvoja & Pau & Kornelius 2002: 51–54; Žurnal 6, 1947: 11 & 7, 1947: 22).

Piiskop Issidor saabus Tallinna 11. augustil 1946. Tema edaspidine tegevus piiskopina tõi Eesti piiskopkonda ja piiskopkonna nõukogu töösse uusi tuuli. Üheks kirikureformiks, mis tõusis päevakorra le piiskop Issidori ajal, oli vana kalendri taaskehtestamise katse. Juba 1946. aastal püüti uue kalendri kasutamist kitsendada ja minna tagasi vanale kalendri le. 7. augustil 1946 teatas Leningradi ja Novgorodi metropoliit Gregoorius (otsus nr 1810/26), et peab võimalikuks rahuldada Eesti piiskopkonna nõukogu palve pühitseda eesti kogudustes 1947. aasta paasapüha lääne paasapühaarvestuse järgi. Kuid metropoliidi otsus kohustas eesti-vene kogudusi pühitsema ülestõusmis püha alates 1947. aastast Juliuse ehk vana kalendri järgi. Otsusele tuginedes ilmus õigeusuliste eestlaste 1947. aasta kalender kahes kalendrisüsteemis (*Apostlik-õigeusuliste eestlaste kalender 1947. aastaks*, 1946: 4; GARF R-6991, 2, 59a, lk 79).

Piiskop Issidori ajal karmistus surve eesti õigeusu kogudustele, kes kasutasid uut kalendrit. Näiteks 1948. aasta kalendri kasutamiseks nõuti VÕK patriarhi ja pühima sinodi luba, mis (nr 16) saadi 28. oktoobril 1947. Seega püüdsid nii patriarh kui ka piiskop Issidor kehtestada Eesti õigeusu piiskopkonnas üleüldisena vana kalendrit. Uut kalendrit lubati kasutada üksnes erandina. Vene Õigeusu Kiriku ametlik poliitika võttis selge suuna pikemas perspektiivis uue kalendri väljajuurimisele Eesti piiskopkonna jumalateenistustelt.

Piiskop Issidori ajal süüdistati mõningaid õigeusu vaimulikke EAÕK kirikulõhes osalemises. Sel perioodil elavnes taas Teise maailmasõja aegne kirikuvande alla panemise praktika. Näitena võib siin tuua ülempreestri Pavel Kalinkini, kes Teise maailmasõja ajal ei tunnustanud Narva piiskopi Paveli lõhestavat kirikupoliitikat ega siirdunud Moskva patriarhaadi jurisdiktsiooni alla, vaid jäi truuks EAÕK metropoliitkonna kanoonilisele õigusalluvusele. Piiskop Issidor tühistas 17. juulil 1948 Tallinna Siimeoni koguduse ülempreestri P. Kalinkini vaimulikuseisuse.

Moskva patriarhaat ei tunnustanud kanooniliselt kehtivaks kaugeltki kõiki endiste EAÕK esikarjaste pühitsusi. Iseäranis puudu-

tas see 1945. aastal repressseeritud piiskop Peetri pühitsusi, sest piiskop Issidori arvates ei olnud need kehtivad ja vajasis ümberpühitsemist. Kes vaimulikest soovisid Moskva patriarhaadi alluvuses edasi teenida, pidid laskma end uuesti pühitseda. Näitena võib siin tuua diakon Vladimir Platovski(hhi), kelle Tartu ja Petseri piiskop Peeter pühitses diakoniks 25. juulil 1943. Moskva patriarhaat ei tunnistanud piiskop Peetri pühitsust ega sellest tulenevalt ka diakon V. Platovski(hhi) pühitsust. Piiskop Issidor pühitseski V. Platovski(hhi) 8. oktoobril 1947 teistkordselt diakoniks (EÕPT 1948; ERA R-1961, 1, 7, lk 54 & 1, 21, lk 58–68).

Piiskop Issidori valitsemisaja lõpuks muutus Eesti piiskopkonna olukord ebakindlaks ja piiratuks. 1949. aasta teisel poolel surid VÕKN Eesti NSV volinik N. Karsakov ning Tallinna ja Eesti piiskop Issidor. N. Karsakovi asemele määrati Aleksander Tarassov, kelle tulekuga muutus kirikupoliitika karmikäeliseks. Pikapeale selgusid piirid, milles Eesti piiskopkonnal tuli edaspidi aastakümneid tegutseda (GARF R-6991, 1, 717, lk 27).

Moskva patriarhaadi rahaline toetus Eesti piiskopkonnale ei parandanud üha halvenevat majandusliku olukorda. Alates piiskop Issidori valitsemisest hakkas drastiliselt vähenema Eesti õigeusu vaimulikkond, peamiselt surma ja teistesse piiskopkondadesse siirdumise tõttu. Näiteks Saare- ja Muhumaa praostkonna õigeusu vaimulikkond vähenes 1947. aastal seitsmelt vaimulikult neljani, kelle õlule jäi 16 kogudust (GARF R-6991, 1, 267, lk 44 & 1, 410, lk 3). Piiskop Issidori valitsemise ajal, alates 1947. aastast muutus aktuaalseks eesti õigeusklike siirdumine luteri kirikusse, kuigi mitte ulatuslikult ja massiliselt. Statistiliselt kajastub see voliniku aruandluses (GARF R-6991, 1, 267, lk 47 & 72; GARF R-6991, 1, 410, lk 53).

1949. aastal keelustati ametlikult laste usuõpetus ja noorte leeriõpe (ERA R-1961, 1, 21, lk 27 & 1, 33, lk 79; EÕPT 1949). Ilmnes mitmeid uusi piiranguid jumalateenistuste toimetamises väljaspool kirikut. Vaimulikkonnas tekitas suurt ärevust ja vastuseisu ennustatav kirikuvarade võõrandamine pärast tüüplepingute vormistamist. Enamik vaimulikest ja kogudustest lootis, et tüüplepingute sõlmimine paneb koguduste varalistele küsimustele kindla seadusliku aluse. Selles pidid nad hiljem siiski pettuma (GARF R-6991, 1, 267, lk 69).

1949. aasta märtsiküüditamine ja kollektiviseerimine ei möödunud Eesti õigeusu piiskopkonnale tagasilöökideta. 1949. aastal

represseriti kolm õigeusu vaimulikku (Alipi Ivlev, Joann Värk ja Felix Remberg). Samal perioodil võõrandati Eesti piiskopkonnas kolhooside kasuks ka see maa, mis oli veel koguduste kasutuses.

Piiskop Issidori surma järel 18. detsembril 1949 võttis Eesti piiskopkonna valitsemise teist korda ajutiselt enda peale Leningradi ja Novgorodi metropoliit Gregoorius. Metropoliit Gregooriuse teist asevalitsemisaega Eesti piiskopkonnas aastail 1949–1950 võib iseloomustada kui institutsionaalse väljakujunemise lõppu ja stagneerumise perioodi totalitaarežiimi tingimustes. Metropoliit Gregooriuse üheks põhiliseks ülesandeks sai taas uue piiskopikandidaadi leidmine. Et säilitada kontroll piiskopkonna üle, otsustas Gregoorius kõigepealt pühitseda kohaliku piiskopikandidaadi abipiiskopiks, kes alluks vahetult Leningradi metropoliidile. Gregooriuse sooviks oli:

[---] esiteks, hoida vene mõju ja säilitada Moskva patriarhaadi tugev kontroll. Teiseks, anda eestlasest piiskop, kes võiks luua isikliku ja tiheda sideme Eesti NSV usklikega ja saaks seda mõju seeläbi kinnitada [---] ning oleks Leningradi metropoliitkonna abipiiskopiks nimetusega Tallinna piiskop (GARF R-6991, 2, 79a, lk 24; GARF R-6991, 1, 717, lk 45–46).

17. märtsil 1950 kinnitati vikaarikandidaadiks Virumaa praost ülempreester Roman Tang, kes pühitseti 6. aprillil 1950 Leningradi metropoliitkonna abipiiskopiks.

Metropoliit Gregooriuse reformidest väärivad märkimist praostkondade piiride reform 1950. aastal ja usuasjade voliniku A. Tarasovi juhitud registreeritud koguduste nimekirja puhastamine, mis algas kolme õigeusu koguduse (Mõnnuste, Kikevere ja Helme-Tõrva) sulgemisega samal aastal. Kiriku ja riigi suhted väljendusid ajavahemikus 1948–1949 eeskätt kirikuvara natsionaliseerimises. Kuigi vara oli antud 1947. aastal kogudustele tasuta ja tähtajatuks kasutamiseks, muudeti nüüd seda põhimõtet ning sunniti kogudusi loobuma peaaegu kõigest peale kirikuhoone, valvurimaja ja kultusesemete. Mitmete praostide (Joann Randvere ja Joann Ümariku) protestiavaldused kirikuvara võõrandamise vastu pärast tüüplepingute sõlmimist näitavad, et ka kõige parema tahtmise juures ei olnud enam võimalik kujunenud olukorda muuta. Vastuhakk totalitaarsüsteemile tähendas vastuhakkajale automaatselt kaotust ja repressioone, nagu see juhtuski eelmainitud vaimulikega.

Kõnealusel ajavahemikul sagenesid ka koguduste ja oma-avalitsuste konfliktid. Vaimulike põhikaebused seostusid nende niigi rõhutatud ühiskondliku seisuse alandamisega (näiteks sunniviisiline ühistöödele mobiliseerimine või kiriklast väljatõstmine). Omaavalitsusorganid protestisid peamiselt koguduste avaliku tegevuse vastu (surnuaiapühade, ristikäikude ja usuõpetuse korraldamine). Nõukogude võimu kirikupoliitika karmistumine 1940. aastate lõpul kajastus Eesti piiskopkonna kõigil tasanditel.

Piiskop Romani asumisest Eesti piiskopkonna peaks 1951. aastal kuni J. Stalini surmani 1953. aasta märtsis halvenes Eesti õigeusu piiskopkonna üldkiriklik ja majanduslik olukord veelgi. Seda näitasid kolm põhisündmust Eesti piiskopkonnas: piiskopkonna degradeerimise katse, enam kui kümne koguduse likvideerimine ja maksupoliitika karmistumine. Aastatel 1950–1951 tõusis piiskop Romani eestvedamisel päevakorraks Eesti piiskopkonna ja selle nõukogu degradeerimise küsimus. Piiskop Romani kahel esimesel valitsemisaastal likvideeriti 12 õigeusu kogudust. 1951. aastal kehtestati Eesti NSVs uus maksuseadus, mille tulemusena koguduste maksukoormus kahe- ja kolmekordistus.

Piiskopkonna institutsionaalse degradeerimise katse, mida piiskop Roman üritas teostada aastail 1950–1953, tervikuna ebaõnnestus, kuid Eesti piiskopkonna nõukogu likvideeriti siiski 1950. aastal. 1951. aastal kolis piiskop Leningradi ja algas Eesti piiskopkonna valitsemine kaugjuhtimise teel – Eesti õigeusu piiskopkond jäi faktiliselt eestseisja ja keskvalitsuseta. 1952. aastal sai suhtlemine volinikuga ülempreester Georgi Aleksejevi (kellest hiljem sai siiski Tallinna ja Eesti piiskop Joann, seejärel Gorki ja Arzamassi ülempiiskop) ja ülempreester Nikolai Kokla kohusteks (EPT 1953).

1950. aastal algatas usuasjade volinik A. Tarassov koguduste nimekirja puhastamise kampaania. 1951. aastal likvideeriti viis (Angerja-Kohila, Aruküla, Harju-Risti, Vormsi ja Vändra) ja 1952. aastal seitse (Kõrgessaare-Puski, Kõpu, Pühalepa-Kuri, Rõngu-Tilga, Tiirimetsa, Tuhalaane ja Uhmardu-Saare) õigeusu kogudust. See moodustas 75% kõigist aastail 1945–1953 ametlikult likvideeritud õigeusu kogudustest. Aastatel 1945–1953 likvideeritud 16 koguduse sulgemise peapõhjusteks oli kirikuhoone puudumine (neli kogudust ehk 25%), mis ei võimaldanud kohapeal jumalateenistusi läbi viia, ning koguduse väiksus, vaesus ja kirikunõukogu lagunemine (kuus kogudust ehk 37,5%). Ülejäänud kuue koguduse ehk 37,5% sulgemise tingisid välised asjaolud: riigimaksude tõus (kolm kogu-

dust), voliniku ja kohalike võimuorganite soovimatus lubada avada kogudust (üks), suurema linnakoguduse vajadus ruumide järele (üks) ja sõjaväeosa lähedus (üks).

1951. aasta riiklik ümberhindamisaktsioon ja maksude tõus aitas kaasa viie õigeusu koguduse tegevuse lõpetamisele: 1951. aastal likvideeriti Angerja-Kohila ja Aruküla, 1952. aastal Pühalepa-Kuri, Kõrgessaare-Puski ja Kõpu kogudus. Siiski ei olnud maksualaste kaebuste arv suur ja koguduste põhimureks oli endiselt varade võõrandamine. Koguduste maksuvõlgnevust aitas uuritaval ajavahemikul osaliselt kustutada ka Eesti piiskopkond Moskva patriarhaadi selleks otstarbeks eraldatud abirahaga.

Uurides Eesti piiskopkonna uskkondadevahelisi suhteid, nõukogudemeelset patriootilist tegevust ja koostööd julgeolekuorganitega võib märkida, et sel ajavahemikul suhtlesid õigeusu vaimulikud ja kogudused kõige rohkem luteri kiriku pastorite ja kogudustega. Kui kõrgemal tasemel olid suhted ametlikud, korrektsed ja sõbralikud, siis koguduste tasandil olid need pigem poleemilised. Võrreldes Eesti luteri kirikuga kaotas õigeusu piiskopkond palju rohkem: kogudusi likvideeriti rohkem ja preesterkond vähenes kiiremini.

Peale kontaktide luteri kirikuga suhtlesid õigeusu vaimulikud katoliiklaste, vennastekoguduse, baptistide ja adventistidega. Kokupuuted tekkisid seoses teiseusuliste pühakoja kasutamisega (nt Kiviõli katoliku kirik), oikumeeniliste jumalateenistuste toimetamisega (nt vennastekoguduse palvemajas Otepääl) või kaebustega üliagara protestantliku misjonitöö ja nn lambavarguse peale (näiteks Antslas, Luhamaal ja Meeksis).

Eesti piiskopkonna nõukogulikult patriootiline tegevus uuritava ajavahemikul jagunes kaheks: aktiivsemaks ja passiivsemaks perioodiks. Esiialgu arvestas Nõukogude võim oma ühiskondlikus tegevuses õigeusu kirikuga, kuid hiljem piirdus vaid kiriku kasutamisega rahuliikumisel ja tuumasõjavastastes ettevõtmistes. Võimu esialgne positiivne suhtumine õigeusu kirikusse peegeldus õigeusu vaimulike rohkes autasustamises, läkituste ja ringkirjade levitamises ning heategevuslike korjanduste lubamises. Hiljem piirdus piiskopkonna roll osalemisega rahvusvahelises rahuliikumises.

Julgeoleku võrgustik Eesti õigeusu piiskopkonna sees oli sama hästi arenenud kui luteri kirikus. Esimestel sõjajärgseil aastail Eesti piiskopkonna kirikuametit palju ei jälitatud. 1947. aastast intensiivistus julgeolekutöö õigeusu vaimulike kallal ja saavutas haripunkti

1949. aastal, mil viidi lõpule piiskopkonna tasalülitamine ja allutamine. Arhiiviallikate katkendlik iseloom ei võimalda statistikat teha, kui palju vaimulikke töötas uuritava ajavahemikul agentide, informaatorite või residentidena. Kõnealuses ajavahemikus pidas julgeolek värbamisel silmas tavaliselt vaimuliku kõrget positsiooni piiskopkonnas. Julgeolekuorganite erilise tähelepanu all olid ennekõike Eesti piiskopkonna nõukogu liikmed ja autoriteetsed vaimulikud.

Eesti piiskopkonna vaimulikkonna vähenemise põhjusteks ajavahemikul 1945–1953 olid:

- 1) surevus – 25 vaimulikku ehk 17,1% koguarvust;
- 2) siirdumine teistesse piiskopkondadesse – 19 vaimulikku ehk 13,0%;
- 3) repressioonid – kaheksa vaimulikku ehk 5,4%;
- 4) vaimuliku ametist loobumine või kirikuvahetus – 10 vaimulikku ehk 6,8%.

Vaimulike hulga vähenemise põhjusi Eesti piiskopkonnas võib rühmitada ka järgnevalt:

- 1) 1949. aastal viidi läbi märtsiküüditamine ja algas massiline kollektiviseerimine;
- 2) Eesti piiskopkonna majandusolukorra halvenemine ja koguduste kasvav kindlustamatus;
- 3) maksukoormuse kasv ja koguduste maade võõrandamine.

Need asjaolud vähendasid Eesti õigeusu vaimulikkonda 1953. aastal 42,5% ehk 62 vaimuliku võrra. Kogu vaimulikkonna (piiskopid, preestrid ja diakonid) statistika järgi teenis 1947. aastal Eesti piiskopkonnas 108 vaimulikku, 1950. aastal 96 vaimulikku ja 1953. aastal kõigest 81 vaimulikku.

Vaadeldes Eesti õigeusu piiskopkonda stalinliku totalitaarreežiimi ajal, jõudsin järeldusteni:

- 1) Eesti õigeusu piiskopkonna ühiskondliku rolli vähenemist stalinliku totalitaarreežiimi ajal Eesti NSVs põhjustasid kaks asjaolu: esiteks karmistuv kirikupoliitika, mis muutis oluliselt elanikkonna suhtumist õigeusu kirikusse ja vaimulikkonda (usulise aktiivsuse vähenemise näitajateks piiskopkonnas olid probleemid kahekümniku moodustamisega ja väiksemate õigeusu maakoguduste nn iselikvideerumine), teiseks olid õigeusu juured Eesti ühiskonnas suhteliselt nõrgad, seetõttu

polnud õigeusklike eestlaste identiteet kuigi tugev, mis põhjustas rahva toetuse vähenemise piiskopkonnale juba pärast 1949. aasta märtsiküüditamist ja kollektiviseerimist;

- 2) võrreldes Venemaa õigeusu kirikuga oli Eesti õigeusu piiskopkond nn vaene ääreala ning väikese piiskopkonna majanduslikud ressursid ei võimaldanud säilitada sellist positsiooni nagu oli sõjaeelsel EAÕK -l, mistõttu piiskopkond kaotas uuritaval ajavahemikul palju rohkem nii kiriklikus kui ka majanduslikus mõttes kui nt Eesti Evangeelse Luteri Kirik (õigeusu vaimulikkond ja kogudused vähenesid aastatel 1945–1953 kiiremini võrrelduna luteri kirikuga, mis oli arvukam ja majanduslikult kindlustatum ning millel õnnestus paremini säilitada oma seisund ja teinekord isegi boikoteerida Nõukogude võimu piiranguid);
- 3) Eesti piiskopkonna põhiprobleemid ja -muutused olid seotud kirikuvara võõrandamise ja maksupoliitika karmistumisega alates 1949. aastast (riigi poliitika nõrgestas õigeusu vaimulike varalist ja õiguslikku seisundit, piiras nende avalikku tegevust ja aitas kaasa liikmeskonna aktiivsuse drastilisele vähenemisele: kui usuasjade voliniku andmeil oli õigeusklike kristlasi Eesti NSVs 1947. aastal 100 000, siis 1950. aastal vaid 60 000).

Kommentaariid

¹ Artikkel on kokkuvõte Andrei Sõtšovi 2004. aastal Tartu Ülikooli usuteaduskonna kirikuloo õppetoolis valminud magistritööst *Eesti õigeusu piiskopkonna halduskorraldus ja vaimulikkond aastail 1945–1953* (juhendajad Riho Altnurme ja Tarmo Kulmar), mis on kättesaadav internetis (<http://www.utlib.ee/ekollekt/diss/mag/2004/b16665429/S6tsov.pdf>). Põhjalikumad teavet kõnealuse teema kohta saab Andrei Sõtšovi raamatust *Eesti Õigeusu Piiskopkond Stalini ajal aastail 1945–53* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2004). Internetis on kättesaadavad ka sünnilmuva kirjutise tõlke prantsuse ("Histoire de l'Éparchie orthodoxe d'Estonie entre 1945 et 1953" – <http://www.orthodoxa.org/FR/estonie/HistoireEglise/these2FR.htm>) ja inglise ("Estonian Orthodox Eparchy from 1945 to 1953" – <http://www.orthodoxa.org/GB/estonia/documentsEOC/thesis2GB.htm>) keelde.

² Staažikas julgeolekuohvitser Nefet Falalei poeg Karsakov oli pärit Turkeeniast. Tal oli 7-klassiline haridus, lisaks üks aasta Moskvast julgeoleku-

kooli. Ta töötas aastatel 1921–1940 Turkmeenia NSVs raudteel. 1944. aastal sai temast Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadi 3. osakonna juhataja, aastatel 1945–1949 oli ta NSV Liidu ministrite nõukogu VÕKNi Eesti NSV volinik. N. Karsakovi järel olid VÕKNi Eesti NSV volinikud Aleksander Tarassov (1950–1951) ja Pavel Kapitonov (1952–1953).

Arhivaalid ja kirjandus

Arhivaalid

Eesti Rahvusrhiiv

ERA.R-1961: NSVL Ministrite Nõukogu ja Vene õigeusu Kirikuasjade Nõukogu Volinik Eesti NSV-s (1944–1966).

Vene Föderatsiooni Riiklik Arhiiv Moskvast

GARF Fond R-6991: NSVLi ministrite nõukogu juures asuv Vene Õigeusu Kiriku Nõukogu (1938–1991).

Kirjandus

Altnurme, Riho 2001. *Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949*. Dissertationes theologiae Universitatis Tartuensis 5. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Apostlik-õigeusuliste eestlaste kalender 1947. aastaks. 1946. Tallinn: Eesti Piiskopkonna Valitsus.

EPNT 1946 = *Eesti Piiskopkonna Nõukogu Teataja* 1, 8. detsember.

EPNT 1947 = *Eesti Piiskopkonna Nõukogu Teataja* 1, 1. juuni.

EPT 1953 = *Eesti Piiskopkonna Teataja* 2, 2. märts.

EÕPT 1948 = *Eesti Õigeusu Piiskopkonna Teataja* 1, 30. jaanuar.

EÕPT 1949 = *Eesti Õigeusu Piiskopkonna Teataja* 4, 15. juuni.

Hirvoja, Toomas & Pau, Merike (toim) & Kornelius, Tallinna ja kogu Eesti metropoliit (eessõna) 2002. *Õigeusu hingekarjased Eestimaal*. Tallinn: Püha Issidori Õigeusu Kirjastusselts.

Pavel 1945 = Pavel, Eesti Apostliku Õigeusu Kiriku Eesti ja Tallinna ülempiiskop. *Hingekarjastele ja kõigile Eesti Piiskopkonna õigeusulistele usklikete: [Läkitus ENSV 5. aastapäeva puhul]*. Tallinn: [s.n].

Pospelovski 1995 = Поспеловский, Дмитрий. *Русская православная церковь в XX веке*. Москва: Республика.

Škarovski 2000 = Шкаровский, Михаил. *Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Гос.-церков. отношения в СССР в 1939–1964 гг.)*. Материалы по истории церкви 24. Москва: Издательство Крутицкого Патриаршего Подворья.

Žurnal = *Журнал Московской Патриархии* 9, 1945, lk 45; 7, 1946, lk 4; 6, 1947, lk 11; 7, 1947, lk 22.

Tšumatšenko 1999 = Чумаченко, Татьяна. *Государство, православная церковь, верующие. 1941–1961 гг.* Первая монография. Москва: Ассоц. исследователей рос. о-ва XX в. (АИРО XX).